

संत गाडगे बाबा: व्यक्तीत्व व कार्ये

डॉ. अनघा शैलेश राणे

सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
के. एम. अग्रवाल महाविद्यालय, कल्याण

१. जन्म आणि बालपण: 'डेबू' ते 'गाडगे बाबा'

संत गाडगे महाराजांचा जन्म २३ फेब्रुवारी १८७६ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील अंजनगाव सुर्जी तालुक्यातील शेंडगाव येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव झिंगराजी आणि आईचे नाव सखुबाई होते. त्यांचे मूळ नाव डेबूजी झिंगराजी जाणोरकर होते. डेबूजींचे बालपण अत्यंत गरिबीत गेले. वडील दारूच्या व्यसनामुळे लवकर वारले, त्यामुळे आई त्यांना घेऊन आपल्या भावाकडे (आजोळी) मूर्तिजापूर तालुक्यातील दापुरे येथे राहायला गेली. लहानपणापासूनच डेबूजींना कष्टाची सवय होती. शेतीकाम करत असतानाच त्यांना समाजातील अज्ञान, गरिबी आणि अंधश्रद्धा जवळून पाहता आली.

२. गृहत्याग आणि संन्यास

डेबूजींचा विवाह वयाच्या विसाव्या वर्षी कुंताबाईंशी झाला होता आणि त्यांना मुलेही होती. मात्र, संसारात त्यांचे मन रमत नव्हते. समाजातील दुःख दूर करण्याची ओढ त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हती. अखेर १ फेब्रुवारी १९०५ रोजी त्यांनी घरादाराचा त्याग केला. पुढील १२ वर्षे त्यांनी अज्ञातवासात काढली. या काळात त्यांनी संपूर्ण महाराष्ट्र पायी पालथा घातला. अंगावर गोधडीचे तुकडे, डोक्यावर खापर (गाडगे) आणि हातात झाडू असा त्यांचा वेश होता. त्यांनी कोणतेही आश्रम बांधले नाहीत की स्वतःला 'गुरु' म्हणून मिरवले नाही. लोक त्यांना प्रेमाने 'गाडगे बाबा' म्हणू लागले.

३. स्वच्छतेचे अग्रदूत: हातात झाडू आणि मनात क्रांती

गाडगे बाबांचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची स्वच्छतेची चळवळ. बाबा ज्या गावात जात, तिथे कोणीही त्यांना बोलवायची वाट न पाहता ते स्वतः हातात झाडू घेत आणि गाव स्वच्छ करायला सुरुवात करत.

- **श्रमदान:** बाबांना पाहून गावातील लोकही कामाला लागत. थोड्याच वेळात संपूर्ण गाव चकाचक व्हायचे.
- **नवा विचार:** त्या काळात स्वच्छतेचा संबंध थेट धर्माशी जोडणारा हा पहिला संत होता. "देव दगडात नसून माणसांत आहे आणि जिथे स्वच्छता आहे तिथेच देव वसतो," असे ते ठामपणे सांगत.
- **लोकसहभाग:** गावात स्वच्छता केल्यानंतर जमा झालेल्या पैशातून ते तिथेच रस्ते, शाळा किंवा धर्मशाळा बांधण्याचे काम हाती घेत.

४. कीर्तनातून समाजप्रबोधन: वऱ्हाडी बोलीचा दरारा

बाबांचे कीर्तन हे पारंपरिक कीर्तनापेक्षा पूर्णपणे वेगळे होते. ते कोणताही पोथी-पुराण वाचत नसत. त्यांच्या कीर्तनातून ते लोकांच्याच जीवनातील समस्यांवर प्रश्न विचारत.

- **अंधश्रद्धा निर्मूलन:** "नवसाने मुले होतात का?" "दगडाच्या देवाला नैवेद्य दाखवून देव तृप्त होतो का?" असे थेट प्रश्न ते विचारत.
- **व्यसनमुक्ती:** दारू, जुगार आणि मांसाहार यांमुळे गरीब माणसाचे आयुष्य कसे उद्ध्वस्त होते, याचे जिवंत चित्रण ते त्यांच्या कीर्तनात करत.
- **शिक्षण:** बाबांच्या मते शिक्षण हे दुःखातून बाहेर पडण्याचे एकमेव साधन होते. "अंगावरचे लुगडे फाटके असले तरी चालेल, पण मुलाला शाळेत घाला," असा त्यांचा आग्रह असे.
- **लोकसंवाद:** ते कीर्तनात लोकांना विचारत, "बाप्पा, देव कुठे आहे?" लोक उत्तर देत, "मूर्तीत." त्यावर बाबा म्हणत, "छे! देव माणसाच्या सेवेत आहे."

५. शिक्षण आणि समाजकल्याणाचे कार्य

गाडगे बाबांनी महाराष्ट्रात अनेक शिक्षण संस्था, धर्मशाळा आणि अनाथालये स्थापन केली. त्यांचे कार्य केवळ शब्दापुरते नव्हते.

1. **पंढरपूरची धर्मशाळा:** पंढरपूरला जाणाऱ्या वारकऱ्यांची सोय व्हावी म्हणून त्यांनी तिथे भव्य धर्मशाळा उभारली. विशेष म्हणजे, त्यांनी अस्पृश्यांसाठी तिथे स्वतंत्र सोय केली होती.
2. **ऋणमोचन:** ऋणमोचन येथे त्यांनी मोठी धर्मशाळा आणि घाट बांधला.
3. **शिक्षण संस्था:** अमरावती, अकोला, घाटंजी अशा अनेक ठिकाणी त्यांनी वसतिगृहे आणि शाळा काढल्या. त्यांचे सर्व व्यवस्थापन आजही 'गाडगे महाराज मिशन' द्वारे चालवले जाते.

६. बाबासाहेब आंबेडकर आणि गाडगे बाबा: दोन महापुरुषांचे नाते

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि संत गाडगे बाबा यांचे नाते अत्यंत आदराचे होते. गाडगे बाबा हे बाबासाहेबांना 'शिकलेला देव' मानत.

- जेव्हा बाबासाहेबांनी पीपल्स एज्युकेशन सोसायटी स्थापन केली, तेव्हा गाडगे बाबांनी त्यांना मोठा निधी जमवून दिला.
- पंढरपूरची चोखामेळा धर्मशाळा त्यांनी बाबासाहेबांच्या स्वाधीन केली जेणेकरून मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची सोय व्हावी.
- बाबासाहेबांच्या महापरिनिर्वाणानंतर गाडगे बाबांना खूप दुःख झाले होते.

७. गाडगे बाबांची दशसूत्री

बाबांनी समाजाला जगण्याचे जे १० नियम दिले, ते आजही जगासाठी मार्गदर्शक आहेत:

1. भुकेलेल्यांना अन्न.
2. तहानलेल्यांना पाणी.
3. उघड्या-नागड्यांना वस्त्र.

4. गरीब मुला-मुलींना शिक्षणासाठी मदत.
5. बेघरांना ओवारा (आश्रय).
6. अंध-अपंगांना औषधोपचार.
7. बेकारांना रोजगार.
8. मुक्या प्राण्यांना अभय.
9. गरीब तरुण-तरुणींचे लग्न.
10. दुःखी व निराशावाद्यांना हिंमत.

८. शेवटचे दिवस आणि वारसा

आपले संपूर्ण आयुष्य केवळ दुसऱ्यांसाठी झिजवणाऱ्या या महामानवाची प्रकृती हळूहळू खालावत गेली. २० डिसेंबर १९५६ रोजी अमरावती जवळ पेढी नदीच्या काठावर वलगाव येथे त्यांचे निधन झाले.

वारसा:

- त्यांच्या कार्याचा गौरव म्हणून अमरावती विद्यापीठाचे नाव 'संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ' करण्यात आले आहे.
- भारत सरकारने त्यांच्यावर टपाल तिकीट काढले आहे.
- महाराष्ट्र सरकार आजही 'संत गाडगे बाबा ग्राम स्वच्छता अभियान' राबवून गावे स्वच्छ करण्याचा प्रयत्न करते.

९ त्यांच्या विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोनाचे महत्त्वाचे पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

१. स्वच्छतेचा शास्त्रीय पाया

विज्ञानाने नंतर सिद्ध केले की अस्वच्छतेमुळे रोगराई पसरते, पण गाडगे बाबांनी हे तत्व त्याकाळी ओळखले होते. त्यांनी केवळ 'पुण्य' म्हणून स्वच्छता केली नाही, तर **आरोग्य आणि स्वच्छता** यांचा थेट संबंध समाजाला पटवून दिला. "झाडू हेच माझे शस्त्र" मानून त्यांनी प्लेग आणि कॉलरासारख्या साथीच्या आजारांविरुद्ध स्वच्छतेच्या माध्यमातून लढा दिला.

२. अंधश्रद्धा आणि चमत्कार नाकारणे

अनेकांनी बाबांना 'चमत्कारी बाबा' बनवण्याचा प्रयत्न केला, पण त्यांनी त्याला नेहमीच विरोध केला.

- ते म्हणत, "मी कोणी देव नाही किंवा माझ्याकडे कोणतीही दैवी शक्ती नाही."
- नवस केल्याने मुले होतात किंवा आजार बरे होतात, या कल्पनेवर त्यांनी कठोर प्रहार केला.
- "जर नवसाने मुले झाली असती, तर नवऱ्याची गरज काय?" असा रोकडा आणि तर्कनिष्ठ सवाल ते कीर्तनात विचारत असत.

३. मूर्तीपूजेपेक्षा मानवसेवा श्रेष्ठ

विज्ञानाचा केंद्रबिंदू 'माणूस' आहे, आणि बाबांचा विचारही तोच होता. त्यांनी दगडाच्या मूर्तीवर दूध-तूप वाहण्याऐवजी ते दूध गरीब मुलांच्या पोटात जावे, हा विचार मांडला. "तीर्थी धोंडापाणी, देवे

रोकडा सज्जनी" म्हणजेच देव हा दगडाच्या मूर्तीत नसून जिवंत माणसात आहे, हा त्यांचा मानवतावादी आणि विज्ञानवादी संदेश होता.

४. शिक्षणाचे महत्त्व (तार्किक विकास)

विज्ञानाचा पाया हा शिक्षणावर अवलंबून असतो. गाडगे बाबांनी ओळखले होते की, जोपर्यंत समाज सुशिक्षित होत नाही, तोपर्यंत तो कार्यकारणभाव (Logic) समजू शकणार नाही. म्हणूनच त्यांनी अहोरात्र कष्ट करून शाळा आणि वसतिगृहे बांधली. त्यांनी लोकांना सांगितले की, "अंगावरचे कपडे कमी किमतीचे वापरा, पण मुलांना शिक्षण द्या," कारण शिक्षणच बुद्धीचा विकास करते.

५. प्राण्यांविरुद्धची हिंसा आणि बळीप्रथा

धर्माच्या नावाखाली केली जाणारी प्राण्यांची हत्या (बळी प्रथा) ही पूर्णपणे अघोरी आणि अशास्त्रीय आहे, हे त्यांनी समाजाला ठणकावून सांगितले. "मुक्या प्राण्याला मारून तुम्हाला देव कसा पावेल?" हा त्यांचा प्रश्न लोकांच्या विवेकबुद्धीला जागृत करणारा होता.

६. विज्ञानाची कास धरणारे 'आधुनिक संत'

गाडगे बाबांचे विचार हे प्रगत विज्ञानाशी सुसंगत होते. त्यांनी कधीही विज्ञानाचा विरोध केला नाही, उलट त्यांनी भौतिक प्रगतीसाठी शिक्षणाची आणि श्रमाची कास धरली. महाराष्ट्रातील 'अंधश्रद्धा निर्मूलन' चळवळीची बीजे गाडगे बाबांच्या विचारांतच रोवलेली दिसतात.

निष्कर्ष

संत गाडगे महाराज हे खऱ्या अर्थाने 'लोकोत्तर पुरुष' होते. त्यांनी कर्माचा भक्ती मानले. झाडू हे त्यांचे अस्त्र होते आणि सेवा हाच त्यांचा धर्म होता. आजच्या २१ व्या शतकातही भ्रष्टाचार, प्रदूषण आणि अंधश्रद्धा यांच्या अंधारात गाडगे बाबांचे विचार एखाद्या मशालीसारखे मार्ग दाखवत आहेत. "गोपाला गोपाला देवकीनंदन गोपाला" या त्यांच्या गजरात केवळ देवाचे नाव नव्हते, तर दीनदलितांच्या सेवेचा तो एक हुंकार होता. संत गाडगे महाराज हे केवळ एक पारंपरिक संत नव्हते, तर ते 'वैज्ञानिक दृष्टिकोन' प्रत्यक्ष कृतीत आणणारे आधुनिक समाजसुधारक होते. ज्या काळात समाज अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि रूढीपरंपरेच्या विळख्यात अडकला होता, त्या काळात बाबांनी तर्कशुद्ध विचारांची मांडणी केली.

संदर्भ सूची –

१. मेश्राम सत्यवान, संत गाडगे महाराज काळ आणि कर्तुत्व, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई १.१.१९९८
२. कवडे पांडुरंग, संत गाडगे महाराज यांचे चरित्र, अन्न साहेब कोपरे ट्रस्ट, अकोला ८ मे १९९४
३. केचे मधुकर, संत गाडगे महाराज यांचे चरित्र, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग मंत्रालय मुंबई
४. तायडे मनोज, कर्मयोगी गाडगे बाबा, प्रकाश विश्वासराव, प्रभादेवी, मुंबई